

УДК УДК 37:004:81'272:316.73

Копач Вероніка-Іванна Ігорівна,
курсантка першого курсу ПВіА,
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

МОВА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз мови як ключового чинника формування етнокультурної ідентичності українського народу в умовах сучасних соціокультурних трансформацій. Обґрунтовано, що мова виконує не лише комунікативну функцію, а є фундаментальним механізмом націєтворення, який забезпечує консолідацію суспільства, формування національної свідомості та збереження культурної самобутності. Досліджено взаємозв'язок між розвитком мови та життєздатністю етносу, зокрема в контексті історичного становлення української літературної мови та її ролі в умовах бездержавності. Проаналізовано етапи формування нації з урахуванням мовного чинника та доведено, що саме наявність єдиної літературної мови є передумовою політичної суб'єктності нації. Визначено, що в умовах глобалізації мова набуває функцій символічного та політичного кордону, який протидіє асиміляційним процесам і забезпечує збереження національної ідентичності. Особливу увагу приділено ролі державної мови як інструмента соціальної інтеграції та гаранта національної безпеки. Узагальнено наукові підходи до розуміння мови як носія колективної пам'яті, культурних кодів і способу світосприйняття. Доведено, що втрата мовної ідентичності призводить до руйнування національної самосвідомості та зниження здатності етносу до самозбереження. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у освітньому процесі, зокрема у формуванні мовної політики, розвитку національно-патріотичного виховання та зміцненні мовної стійкості суспільства.

Ключові слова: українська етнокультурна ідентичність; мовна політика та націєтворення; державна мова як чинник консолідації; соціолінгвістичні процеси; мовна стійкість суспільства; культурна самобутність.

1. ВСТУП

Людство послуговується мовою повсякденно, за її допомогою кожен формулює та висловлює думки, виражає почуття й емоції, пізнає навколишній світ. Але, крім комунікативної, мислетворчої, емотивної, експресивної, гносеологічної та інших функцій, мова може виступати й націєтворчим чинником.

Мова перестає сприйматися як засіб передачі інформації, як інструмент комунікації у сучасному світі. Роль мови як фундаментального націєтворчого чинника набуває особливої актуальності попри вивчення гносеологічних і мислетворчих її функцій. Проблема полягає у необхідності переосмислення взаємозв'язку між мовним розвитком та життєздатністю етносу. Виникає потреба у детальному аналізі мови не лише як культурного чинника, а й як інструмента об'єднання суспільства у межах сучасних моделей.

Метою статті є обґрунтування ролі мови як ключового націєтворчого чинника. Для досягнення поставленої мети вирішено розкрити зв'язок між розвитком мови й етносу, вивчення значення мови як єдиної державної і необхідної умови консолідації нації.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

У сучасному глобалізованому світі мова перестає сприйматися лише як інструмент комунікації чи засіб передачі інформації. Попри глибоке вивчення її мислетворчих та гносеологічних функцій, особливої актуальності набуває роль мови як фундаментального націєтворчого чинника.

Проблема полягає у необхідності переосмислення взаємозв'язку між мовним розвитком та життєздатністю етносу. Оскільки відсутність єдиної державної мови ставить під загрозу саме існування нації, виникає потреба в детальному аналізі мови не лише як культурного репозиторію, а й як політичного інструменту консолідації суспільства в межах сучасних етнополітологічних моделей.

Наукою визначено існування тісного взаємозв'язку між розвитком мови та нації (етносу). З одного боку, культура нації актуалізується у мові, а з іншого — сама мова формує націю, є умовою її існування. У разі відсутності єдиної державної мови саме існування нації є неможливим. У західній етнополітології є поширеною трьохетапна схема формування нації на етнічному ґрунті, враховуючи мовний чинник.

Перша з них — академічна, яка характеризується тим, що національна інтелігенція систематизує і публікує лінгвоетнографічну спадщину свого етносу, складаються словники мови. З'являються перші зразки високої літератури цією мовою. Таким чином формується етнокультурна (мовна) окремішність етносу. З іншого боку, за допомогою науки і власного культурного надбання етносу активізується його національна свідомість, яка поступово переростає у самосвідомість.

На другому — культурному етапі виробляється єдина літературна мова, яка внаслідок задоволення тих вимог більш-менш вільно функціонує у науці, літературі, політиці, суспільному та мистецькому житті, побуті освічених верств етносу.

На третьому — політичному етапі нація, об'єднана спільною мовою, прагне до державного самовизначення та незалежності. На цьому етапі діє цілком сформований етносоціальний організм з внутрішньою структурою. Завершується формування національно-мовної самосвідомості, формується мовна еліта. Закінчується відносно мовна гомогенізація, стираються основні регіональні відмінності, які перешкоджали соціокультурній інтеграції.

Національна мова обслуговує всі сфери суспільної життєдіяльності. Наростає усвідомлення своєї нації як повновартісного соціального суб'єкта, а відтак усвідомлення необхідності надати цьому суб'єктові відповідної політичної сформованості, такого політичного статусу, який би відповідав цій суб'єктності і захищав її. Таким етнонаціональним організмом є незалежна національна держава. Це природний шлях розвитку нації у взаємозв'язку з мовою. Мова є фактором націогенезу.

На думку дослідників, мова не є універсальною характеристикою всіх націй. Однак, в історії формування української нації *українська мова* відіграла особливу роль. У цьому контексті доречно звернутися до історії української літературної мови. Як відомо, в цій історії розмежовують дві літературні мови: стару і нову. *Стара* українська літературна мова, яка набула поширення й розвитку в XIV—XVIII ст., мала всі засоби для того, щоб обслуговувати різні сфери суспільного життя, використовувалася в різних стилях і жанрах — юридичних документах, конфесійній, полемічній, художній, проповідницькій та науковій літературі. Крім того, ця мова у певні періоди виконувала функцію державної. У Великому князівстві Литовському українська мова, яку традиційно називають *руською* (не плутати з російською), починаючи з XIV ст. використовувалася в законодавстві, судочинстві, князівських канцеляріях, державному й приватному листуванні. Статус цієї мови як державної був закріплений у Статуті 1566 року. На галицьких та волинських землях, що входили до складу Польщі, у XIV — першій половині XVI ст. староукраїнська літературна мова теж мала статус, близький до державного. Державну функцію ця мова виконувала й після приєднання частини

українських земель до Росії — вона вживалася в усіх державних установах Гетьманщини. Проте як у підросійській, так і в підпольській частині стара українська літературна мова зазнавала утисків, тому у XVIII ст. вона була витіснена з офіційного вжитку. За спостереженням Л. Нагорної, *випавши після входження до складу Росії із центральноєвропейського контексту, Україна опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які впродовж XVIII ст. виявлялися в інституалізації національних спільнот* [1, 20].

Хоча стара українська літературна мова була добре розвинутою, використовувалася в різних сферах суспільного життя, проте вона не стала засобом консолідації всіх українців, оскільки в її основі не була народна живорозмовна мова. На думку дослідниці Л. Нагорної, *у процесі націє- і державотворення на перший план виходить саме консолідаційна функція мови* [1, 41]. Таку функцію виконала тільки нова українська літературна мова, що базувалася на народній основі. Ця мова була близькою для всіх соціальних верств українців, тому саме вона змогла стати засобом консолідації українства.

В історії України й української мови цікавим явищем стало те, що «за часів повної або обмеженої державності України (у князівську і козацьку добу), коли на сторожі власної національної мови могла б стати власна держава і військо, такої мови не виникло, і цілком можливо, що був тут і зворотний зв'язок: міцної Української держави не пощастило створити, бо не було виразної і єдиної національної мови, а це не сприяло і виробленню національної свідомості — основи кожної держави». Ще один парадокс, на думку О. Ткаченка, полягає в тому, що *українська літературна мова на народнорозмовній основі почала вироблятися тоді, коли українську державність було знищено (наприкінці XVIII — на початку XIX ст.), і цю мову ніщо не могло захистити* [2, 20]. І саме мова в період бездержавності виступила на сторожі української національної ідентичності. Більше того, нова українська літературна мова, за слушним визначенням В. Русанівського, *стала інструментом реанімації української національної свідомості* [3, 59].

Нова українська література, яка почала бурхливо розвиватися від кінця XVIII ст. і була представлена такими авторами, як І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко та ін., беззаперечно довела спроможність нової української літературної мови використовуватися не тільки в бурлескно-травестійному, а й ліричному стилі. На новий рівень розвитку цю мову піднесли Т. Шевченко й П. Куліш. Коли в українських діячів виникла природна потреба розширення сфер функціонування української мови, робилися спроби запровадження її в освіту, науку, церкву (Кирило-Мефодіївське товариство 1840-х рр., українське національно-культурне відродження кінця 50-х — початку 60-х рр. XIX ст.), царський уряд Російської імперії вбачав реальну загрозу в розвитку української літературної мови. Її використання заборонялося багатьма царськими указами. Найбільш горезвісні з них — Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року. Ці документи забороняли україномовну освіту, науку, переклади, публічні виступи, театральні вистави та ін. За таких умов україномовне книговидання перемістилося в Західну, південно-східну Україну. Знаково, що в час, коли вживання української мови обмежувалося державою, ця мова не могла повноцінно виконувати своїх функцій (насамперед комунікативну — забезпечення спілкування в різних сферах життя), українська мова виконала іншу функцію — *консолідаційну*: вона не тільки стала об'єднавчим чинником українців у боротьбі за національні права, але й об'єднала поділених між різними імперіями український народ. Отже, мова стала основним націєтворчим чинником.

На думку О. Потебні, *мова — містичне ядро нації, тобто щось об'єктивно дане, що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси, те, що може видобутися на*

поверхню свідомості й стати керманичем усіх національних змагань у всіх ділянках життя [4, 21].

В іншому разі змагання, як стверджує Ірина Фаріон, що минатимуть мову, приречені, бо збудовані на піску. І саме тоді без усвідомлення національного ідеалу, сконцентрованим виявом якого є мова, *розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина* [5, 17].

За очевидної сукупності разючих проблем безперечним є те, що без збереження своєї самобутньої культури нація втрачає своє обличчя (свою ідентичність) і приречена зникнути. Мова ж для цієї культури, за метафоричним висловом С. Лема, – це те саме, що центральна нервова система для людини, а відтак саме за станом мови можна встановити стан культури. Націоналізм – це передусім усвідомлення своєї відмінності – самобутності у світі, що ґрунтується на мові як вістрі культури, і водночас *послідовний націоналізм є інтернаціоналізм* [6, 66]. Найглибшим містичним проявом цієї любові до свого народу є мова. Нація, котра втрачає свою рідну мову і приймає чужу, не має духовної самостійності, а завжди йде *«на помочах»*, через що не проявляє ініціативи – цієї необхідної умови духовного і матеріального поступу взагалі. Така нація не має душевної бадьорості, натомість вона апатична й млява. Вона не спроможна утвердити свого права на життя поміж інших націй і через те ходом самого життя засуджена на смерть. Отож, лише сильна національна воля, що, за І. Франком, *є синтезом бажань*, потреб і змагань, які сягають аж межі можливого, є критерієм життєздатності нації [7, 31]. Завдяки, власне, цій волі наша мова, що лише за XVIII –XIX ст. пережила 173 укази заборон, винесла на своїх плечах націю. Ю. Шевельов називає це *лінгвістичним чудом*. [8, 53]. Мабуть, не таке вже й чудо, а просто зайве демонстрування творчої функції мови, тобто націєтворчої, тієї, що є постійним імпульсом-спалахом на щоразу новій межі національної смерті українців. І от після лінгвоциду XVIII–XIX століть лише десятки інтелігентних родин зустріли XX століття українською мовою у Києві, як і колись у першій пол. XIX ст. у Празі після поніменчення лише в особистих інтелігентних осередках чули мову чеську. Якщо чехи, запаливши національною ідеєю всю націю, цілком розв'язали мовну проблему, а з нею – і проблему буття, то ми, за спостереженнями мовознавця Ірини Фаріон, *задекларувавши довгождану державність української мови 1989 року, де-факто до нового мовного закону мали нею лише 13% інформаційного простору... і на додаток «просунутий» суржик, інакше креольський, тобто розвинений і збагачений в одному–двох поколіннях* [5, 27].

ВИСНОВОК. Таким чином у ході аналізу теоретичних засад встановлено, що мова є не лише засобом комунікації, а головною причиною, чому нація взагалі існує.

Основні результати включають:

1. Мова створює націю. Мова зшиває людей у єдине ціле, а не лише передає інформацію. Без мови народ перетворюється на населення. За О. Потебнею мова формує «внутрішню форму слова», яка є фундаментом національного світогляду, а за Ю. Шевельовим — виступає стратегічним кордоном політичної нації.

2. Державна мова — це захист. Мова захищає країну від поглинання іншим народом лише завдяки статусу державної. Аналіз праць В. Русанівського та В. Німчука підтвердив, що офіційний статус мови є необхідним механізмом легітимації та єдності держави.

3. Своя картина світу. Якщо нація втрачає мову, вона втрачає унікальний, властивий лише їй, спосіб мислення. Визначено, що за О. Ткаченком здатність етносу до самозбереження безпосередньо залежить від рівня його мовної стійкості та функціонування мови в усіх суспільних сферах.

4. Більше ніж культура. Сьогодні мова — це політичний кордон. Там, де закінчується мова, починається вплив іншої держави. Тільки на ґрунті національної мови, яка духовно обрамлює націю і оберігає її від асиміляції та розсіяння в інших духових середовищах, можливий розвиток національної свідомості, пам'яті і національного пізнання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нагорна Л. *Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики*. Київ: Світогляд, 2005.
2. Ткаченко О. Б. *Українська мова і мовне життя світу*. Київ: КМ Академія, 2004.
3. Русанівський В. М. *Історія української літературної мови: підручник*. 2-ге вид. Київ: АртЕк, 2002.
4. Потебня О. О. *Думка і мова* / пер. з рос. Київ: Синтез, 1993.
5. Фаріон І. *Мовна норма: знищення, пошук, відродження*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010.
6. Лем С. *Філософія випадку. Література у світлі емпірики* / пер. з пол. Київ: Медуза, 2015.
7. Франко І. Поза межами можливого // *Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 276–285.
8. Шевельов Ю. *Українська мова в першій половині XX століття (1900–1941): стан і статус*. Чернівці: Рута, 1998.

Матеріал надійшов до редакції 20.03.2026 р.